

ІНДЕКСУВАННЯ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ

Ця стаття знаходиться у першому в Україні енциклопедичному виданні, покликаному створити всебічне та ґрунтовне уявлення про стан сучасної політичної науки, її категоріальний апарат, про загальноприйняті та альтернативні теорії та підходи. Читачі мають змогу ознайомитися з ідеями найвидатніших представників політичної думки, зрозуміти місце і роль відомих гравців на політичній арені, глибше осягнути сучасні політичні тенденції. Авторами статей є фахівці з України, Росії, Польщі, Франції, Канади, США.

Для фахівців, викладачів та студентів, всіх, кого цікавлять соціально-гуманітарні науки.

ІНДЕКСУВАННЯ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ (від лат. «index» — список, реєстр, показчик) — застосування універсального переліку показників для аналізу виборчих систем та характеристики виборчого процесу. Ці показники умовно поділяють на «формувальні» та «сумарні».

Формувальними показниками вважають такі, що можуть впливати на результат виборів: *виборча формула, кількість мандатів на виборчий округ, електоральний поріг, структура бюлетеня.*

Сумарні — які не впливають на результати виборів, а використовуються для аналізу й порівняння результатів голосування під час різних виборів. До них належать: *ефективна кількість партій та ефективна кількість парламентських партій, електоральна мінливість, показники диспропорційності, залучуваності та заміщення.*

Формувальні показники:

1. *Виборча формула (electoral formula)* — критерій, за яким визначається переможець виборів. Для парламентських виборів виборча формула — це правило, за яким обирають членів законодавчого органу, а голоси виборців перетворюються на місця в представницькому органі.

В цілому виділяють такі типи виборчих формул, як *мажоритарність* та *пропорційність*. У свою чергу, існують два підвиди мажоритарних формул — відносної (плюральної) та абсолютної більшості.

Мажоритарна формула відносної більшості існує там, де перемогу на виборах отримує кандидат, що одержав відносну більшість голосів, ніж будь-який із суперників (first past the post — «перший, що пройшов»). Вона часто використовується при виборах президента (Колумбія, Коста-Ріка, Домініканська Республіка, Ісландія, США, Венесуела), рідше — при виборах нижньої палати парламенту (Великобританія, Канада, США, Індія, Ямайка). Дані, що зібрані Д. Фарреллом на основі результатів виборів в 59 країнах в 1990-х рр., свідчать про високий рівень диспропорційності системи відносної більшості:

Табл. 1. Пропорційність різних електоральних формул

Електоральна формула	Кількість країн	Середнє значення індексу диспропорційності
Пропорційна (квота Хера)	8 (Ізраїль, Колумбія, Еквадор й ін.)	2,13
Пропорційна, (модифікований метод дільників Сен-Лаге)	2 (Норвегія, Швеція)	3,03
Пропорційна (квота Друпа)	2 (ЮАР, Греція)	3,66
Пропорційна (метод дільників Сен-Лаге)	2 (Латвія, Нова Зеландія)	4,04
Пропорційна (метод д'Онта)	15 (Бельгія, Швейцарія, Фінляндія й ін.)	4,96
Відносної більшості	9 (Великобританія, Індія, Канада й ін.)	12,28

Мажоритарна формула абсолютної більшості означає, що для перемоги кандидатам необхідно набрати більше п'ятдесяти відсотків голосів виборців. Система має два види: голосування в два тури та з альтернативним голосом.

Перший вид голосування зазвичай здійснюється по одномандатних округах. Якщо жоден із кандидатів не набирає в першому турі необхідної більшості голосів, то проводиться другий тур голосування.

Система голосування з альтернативним голосом проводиться там, де виборець має право фіксувати порядок своїх преференцій між усіма виставленими в одномандатних округах кандидатами. Вона використовується, наприклад, для виборів членів палати представників у Австралії. Визначення переможця здійснюється через послідовне виключення з підрахунку кандидатів, що набрали найменше число голосів, і перерозподілу їхніх голосів серед тих кандидатів, що залишилися, і так до виявлення переможця. Подібна система використовується в Ірландії у випадку проведення додаткових виборів до парламенту і для виборів президента.

Пропорційна система є найпоширенішою при обранні членів парламентів. Вона передбачає вибори у багатомандатних округах. Розподіл голосів за пропорційною системою може відбуватися або за квотами, або за дільниками. Може бути встановлено квоту (яка зазвичай обчислюється шляхом ділення загальної кількості голосів, поданих за кандидатів у певному окрузі, на кількість мандатів у цьому окрузі), яка буде відніматися від голосів, поданих за дану партію, кожного разу, коли партії надаватиметься мандат.

Іншим способом розподілу місць є призначення послідовності дільників. Кожного разу, коли партія отримує місце, загальну кількість поданих за неї голосів ділять на відповідний дільник. Найчастіше застосовується послідовність, за якої мандати надаються партіям з «найбільшими середніми» на кожному з кроків.

2. *Кількість мандатів на виборчий округ* (district magnitude). На ступінь пропорційності представництва, навіть більше, ніж виборча формула, впливає обсяг округу — кількість мандатів на округ.

Система загальнонаціонального округу застосовується лише в маленьких країнах з невеликою кількістю депутатів парламенту (Ізраїль, Монако, Нідерланди, Парагвай). Такий єдиний загальнонаціональний округ застосовується в Росії. Єдиний загальнонаціональний округ із закритими партійними списками, коли виборець не може впливати на розподіл мандатів усередині партійного списку, призводить до того, що партійна еліта, яка формує списки, повністю відривається від виборців, рядових членів партії, оскільки місце в парламенті їм гарантоване практично ще до виборів. У такому випадку кількість голосів, поданих за той чи інший партійний список, залежить не стільки від низових партійних структур, скільки від авторитету лідера партії, з іменем якого асоціюватиметься список.

За пропорційної виборчої формули що більша величина округу, то більш пропорційна система. За мажоритарної системи відношення зворотне. Коли величина виборчого округу маленька, вона суттєво впливає на виборчу систему. Величина від 1 до 4 місць може сильно вплинути на результат виборів. Особливо за величини 1 та 3 місця можливо, що одна партія отримає більшість місць, не маючи більшості голосів. Ця більшість називається «створеною» на протигагу «заробленій» більшості. Коли пропорційна формула, така, як правило д'Ондта, застосовується в окрузі з двома мандатами, результат майже напевне буде значно відрізнятися від ідеальної пропорційності. Виняток має місце, коли змагаються тільки дві партії, та голоси майже порівну розподіляються між ними. Величина округу в три мандати зазвичай ще занадто мала, щоб спричинити пропорційні наслідки. Залежно від характеру партійної системи такий розмір округу може привести як до домінування в представницькому органі однієї партії, так і до приблизно рівного представництва трьох партій, що отримали неоднакові частки голосів.

Коли величина округу переходить за 5, створена більшість зустрічається дедалі рідше. Для більшості багатопартійних систем наближення до пропорційності не відбуватиметься без великих округів — близько 10 місць та більше.

3. *Електоральний поріг* (threshold) — відсоток («поріг»), що визначає мінімальну частку голосів, яку повинна отримати партія чи кандидат, щоб одержати місце у виборному органі. Маленькі партії залишаються в певному сенсі незадоволеними цим, оскільки не отримують місць, не подолавши відповідної процентної позначки. Чи не найбільшим із «порогів» є 17 відсотків, що було використано у Греції. Отже, «поріг» є не більш обмежуючим чинником, ніж величина округу, оскільки збільшення або зменшення на одне місце може повністю змінити розстановку сил по даному округу.

4. *Структура бюлетеня (ballot structure)*. Розрізняють категоричний та ординальний бюлетені:

— категоричний — виборець може голосувати лише за одного/одну з кандидатів/партій;

— ординальний — виборець може показати, що кандидат «Б» — це його перше уподобання, але якщо «Б» не буде обрано, він би віддав перевагу «С» перед «А».

За категоричного бюлетеня виборець може опинитися перед дилемою: якщо я голосуватиму за «Б», який начебто непопулярний, в результаті може статися, що «А» переможе, що є найгіршим для мене; але якщо я проголосую за більш популярного «С», я допоможу йому перемогти і зменшу шанси на перемогу «А» (що отримало назву «стратегічного», «витонченого », «натшесердного» голосування).

Ординальний бюлетень забезпечує більшу свободу вибору в певному списку. Інколи, як це відбувається в Бельгії, кандидатів розміщують у певній послідовності в бюлетені, а виборець повинен поставити, скажімо, «Х» навпроти прізвищ(а) кандидатів, які йому до вподоби. В Італії виборець повинен написати прізвище(а) кандидата(ів) його уподобання. В будь-якому разі правила голосування потім визначають, який відсоток голосів, поданих за кандидата, необхідний для того, щоб пересунути його на початок списку. Отже, ординальний бюлетень визначає реальні уподобання виборців, тоді як категоричний бюлетень ширше застосовується, оскільки він є простішим.

Сумарні показники:

1. *Ефективна кількість партій (effective number of parties contesting the election)*. Якщо оцінити виборчу систему України (у тій її частині, де переможця визначають за правилами пропорційності), використовуючи індекс пропорційності (Ip) Р. Гунтера, то на виборах, приміром, 1998 р. цей індекс становив 82,9. Високий рівень Ip означає, що всі партії, які входять до складу партійної системи, отримують мандати пропорційно до кількості відданих за них голосів виборців. Низький же рівень індексу означає, що виборча система сприяє лише кільком великим партіям. Як свідчить досвід західноєвропейських країн, при використанні пропорційної системи значення індексу Ip коливається у діапазоні від 86 до 98.

Отже, виборче законодавство в Україні сприяє великим партіям, створюючи феномен над представництва, коли партія отримувала більше відсотків мандатів, ніж відсоток голосів виборців, що її підтримали). Збільшення або зменшення Ip пов'язане з таким наслідком виборчої системи, як редукція ефективної чисельності партій. Показник ефективної чисельності партій пов'язує кількість партій, що діють у парламенті (чи беруть участь у виборах), з відсотком отриманих ними мандатів (чи голосів виборців).

Індекс ефективної чисельності партій, розроблений М. Лааксо і Р. Таагепера, дозволяє визначити число партій, що входять у межі партійної системи при даному виборчому законодавстві. Після його запровадження у 1979 р. показник ефективної кількості партій поступово досяг широкого

визнання. Найбільш вживаною є формула обчислення ефективної кількості партій, що взяли участь у виборах для всіх партій й отримали місця:

$$1/\sum v_i^2$$

де v_i — частка голосів i -тої партії.

Оскільки цей показник не враховує партії, що отримали невеликий відсоток голосів, він скоріше вимірює виборчі симпатії до певних партій, аніж просто кількість партій.

2. *Ефективна кількість партій у парламенті* (effective number of parliamentary parties). Більшість дослідників використовує формулу ефективної кількості партій, що отримують місця в парламенті для всіх партій:

$$1/\sum s_i^2$$

де s_i — відсоток місць i -тої партії.

Цей показник надає більш реалістичний варіант розподілу місць у парламенті, оскільки він більше враховує великі партії, ніж маленькі. Аналогічного висновку доходимо, підрахувавши індекс фракціоналізації (F) партійної системи за методикою Д. Рея. Значення індексу F є континуумом від досконалої однопартійної системи, в якій одна партія отримує всі голоси виборців (де $F = 0$), до цілком фракціоналізованої системи, у якій кожний окремий виборець голосує за свою партію ($F = 1$). Для партійної системи України індекс F у 1998 році на парламентському рівні (з урахуванням кількості мандатів, отриманих за пропорційною виборчою формулою) дорівнював 0,80. Схожа величина індексу F була властива багатопартійним системам Бельгії (0,82), Фінляндії (0,80), Швейцарії (0,84) у 1980-1994 роках, що свідчить про великий ступінь фрагментаризації партійних систем.

3. *Ступінь диспропорційності* (disproportionality index).

Виборчі системи можна порівнювати за ступенем їх пропорційності чи диспропорційності, обчислюючи один або кілька показників співвідношення між часткою голосів, які отримали партії — учасниці виборів, та часткою місць представницького органу, яку вони отримали.

Найпоширенішим показником є показник найменших квадратів Галлагера, запроваджений у 1991 р., який обчислюється наступним чином:

$$\sqrt{\frac{1}{2} \sum_i (v_i - s_i)^2}$$

V_i — частка голосів, яку отримала i -та партія чи кандидат; S_i — частка місць у законодавчому органі, яку отримала i -та партія або кандидат; i може приймати значення від 0 до 100 і означає ідеальну пропорційність, а 100 — що якимось чином кандидат (або партія), що не отримала жодного голосу, отримав місце. У пропорційних системах зазвичай показник диспропорційності складає менше 1. Непропорційні системи з низькими рівнями диспропорційності мають цей показник у межах від 1 до 6; системи з

середнім рівнем диспропорційності — від 7 до 12; з високим — 13—20. Не існує верхнього показника диспропорційності, але він рідко перевищує 20-25.

В сучасній політології для вимірювання структуризації парламенту використовується також введений Л. Майєром індекс агрегації (A). Його величина визначається як частка від ділення середнього відсотка парламентських місць (S), що контролюються найбільшою партією, на середню кількість парламентських партій (N). За підрахунками, індекс A у 1998-2002 роках в Україні дорівнював 3,73. Ця величина індексу близька до тієї, що була у Фінляндії у 1945-1979 та 1980-1984 рр., де вона дорівнювала відповідно 3,38 і 3,11, у Голландії (1945-1979 рр.), де вона дорівнювала 3,57, у Швейцарії, де вона у той же час становила 3,49. Слід звернути увагу, що всі ці країни характеризуються багатопартійністю, коаліційними урядами та використанням інших механізмів суспільної демократії, чого поки що немає в Україні.

4. *Електоральна мінливість та зміщуваність* (volatility and party replacement index). Електоральна мінливість підраховується додаванням чистої зміни у відсотках голосів, отриманих або втрачених кожною партією від одних виборів до інших, що потім ділиться на два. Цей показник буває в індустріалізованих демократіях — 9,7, старих латиноамериканських демократіях — 20,5, південноєвропейських країнах — 15,7, нових латиноамериканських країнах — 30,0, пострадянських країнах — 35,3. Розрізняють валову мінливість та чисту мінливість.

Під валовою мінливістю розуміють тенденцію виборців не голосувати за одну й ту саму партію під час двох виборів підряд.

Чиста ж мінливість відображає реальну втрату або набуття підтримки політичною партією. Для розрахунку валової мінливості необхідні додаткові соціологічні дослідження уподобань виборців у останніх виборах, порівняно з їхніми преференціями в передостанніх виборах. Чиста мінливість розраховується з використанням офіційно опублікованих результатів виборів.

У 1979 р. М. Педресен запропонував для розрахунку чистої мінливості наступну формулу:

$$K = 1/2 * \sum |\Delta p|,$$

де Δp — зміна у відсотку голосів, які отримала партія під час двох виборів підряд. Вона успішно використовувалася протягом майже 20 років, але останнім часом її неодноразово пропонували модифікувати або доповнити показник чистої мінливості ще одним показником. Така ситуація пов'язана зі складністю обчислення чистої мінливості для країн Центрально-Східної Європи та нових незалежних держав. Проблема в тому, що в країнах цього регіону з нестабільною партійною системою партії виникають і зникають, не перейшовши межу двох виборів, що вносить суттєву неточність у показник мінливості, роблячи неможливим порівняння мінливості країн ЦСЄ з іншими країнами.

При дослідженні партійних систем, що піддаються великим змінам від одних виборів до інших, бажано відрізнити мінливість усередині партійної системи від утворення нових партій. Однак існує багато труднощів у створенні двох незалежних величин: мінливості та заміщуваності (утворення нових партій). Так, неможливо виміряти мінливість на індивідуальному рівні. Виборець, який голосує за партію «А» у виборах, можливо, зовсім не змінив своїх партійних уподобань до виборів $t + 1$, але змушений голосувати за партію «В» (або «С»), або будь-яку іншу партію), якщо партії «А» більше немає в бюлетені. В той самий час цілком можливо, що цей виборець таки змінив свої уподобання і проголосував за партію «В» незалежно від того, є партія «А» в бюлетені чи ні.

Таким чином, неможливо виміряти справжній відсоток зміни в партійних уподобаннях без спеціально розроблених порівняльних досліджень (які в більшості випадків не існують на пострадянському просторі). Але можливо розробити приблизні дані щодо мінливості та партійної заміщуваності, розглядаючи тенденції в підтримці виборцями різних типів партій. Мінливість серед існуючих партій можна розрахувати, досліджуючи зміну у підтримці виборцями партій або блоків, які беруть участь у двох виборах поспіль. Для цього вилучають всі партії, які не брали участі в обох виборах, і підсумовують різницю у голосах, яку отримали партії від одних виборів до інших. І якщо визначена таким чином мінливість є мірою змін у виборчих спадках наявних гравців політичного процесу, партійну заміщуваність можна розуміти як ступінь впровадження нових гравців у політичну систему.

Його можна виміряти як відсоток електорату, який підтримав нові політичні формації, або суму часток голосів виборців, що їх отримали учасники виборів під час виборів $t + 1$, які не брали участі у виборах.

5.Залучення (inclusion) — відсоток голосів виборців, який було враховано при формуванні представницького органу. Існування такого показника пов'язане із реальною можливістю «втрати» голосу виборця, який голосував за кандидата чи партію, що в результаті не брали участі у розподілі парламентських місць. Цей показник дуже важливий, оскільки безпосередньо пов'язаний з явкою населення на вибори та виникненням абсентеїстських настроїв.

Отже, формувальні та сумарні показники є обов'язковими складовими виборчого процесу, які більшою чи меншою мірою та в різних комбінаціях і варіаціях використовуються також для аналізу виборчих систем світі.

За роки незалежності Україна використала дві моделі виборчих систем, але жодна з них не дістала належного аналізу обговорення. Дебати з приводу застосування третьої моделі виборчої системи (пропорційності) не супроводжуються науковим аналізом, а радше переходять у площину суто ідеологічного протистояння і намагання протидіяти фальсифікаціям під час виборів. Все це є свідченням того, що Україні необхідно розширювати

напряму аналізу виборчих систем та наслідків їхнього застосування, в тому числі із використанням описаних вище показників.

Література

1. Дешко Т. Інструментарій аналізу виборчих систем / Т. Дешко // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. – 2005. – Т. 45. – С. 50-55.
2. Дешко Т. Пропорційна виборча система в Україні: передумови запровадження та основні характеристики / Т. Дешко // Віче. – 2005. – № 7-8. – С. 118-122.
3. Рагозін М.П. Розвиток партійної системи в Україні: кількісний аналіз [Електронний ресурс] / М.П. Рагозін. — Режим доступу: http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib /NZ/NZV21_ 2003_polityk/ 09_ragozin_ mp.pdf. — Назва з екрану.
4. Фесенко В. Вплив виборчої системи на роль політичних партій у розвитку демократії в Україні [Електронний ресурс] / В. Фесенко. — Режим доступу: <http://www. ep.kiev.ua /confer/ Conference %202000/ Section%205/ Fesenko.pdf>. — Назва з екрану.
5. Farrell D.M. Electoral systems: A comparative introduction. – Houndmills , N.Y. : Palgrave, 2001. – P. 157-159, 161